

طراحی واحد درسی "حکمت عملی و علوم انسانی"؛ از اقتضات تا سرفصل پیشنهادی

مهدی دوستان¹

چکیده

توجه به حکمت عملی بعنوان دانشی برهانی که به شناسایی و تنظیم گری عمل فردی و اجتماعی انسان در راستای سعادت وی میپردازد و ارتباط وثیقی که با علوم انسانی از جهت مبادی، اهداف، موضوعات و مسائل دارد، ضرورت طراحی درسی را توجیه میسازد که ضمن برقرار ساختن ارتباط میان دو حوزه مذکور، مسیر تولید علم بومی را در این میان هموار سازد، امری که میتواند بر اسناد بالادستی نظام علمی و تعلیم و تربیت کشور نیز مثبتی گردد.

این مقاله سرفصلی برای طراحی واحد درسی "حکمت عملی و علوم انسانی" پیشنهاد میکند که در ضمن یکارگیری ترکیبی از رویکردهای تلفیقی در برنامه‌ریزی درسی، اقتضات مورد اشاره در برنامه‌های درسی موجود برای رشته فلسفه را نیز در تعیین منابع، روشهای ارزشیابی و اجزاء سرفصل حتی‌المقدور برآورده میسازد؛ از جمله: رعایت استلزامات ناشی از تنوع مخاطبان درس، توجه به اهداف مهارتی و انگیزشی در کنار اهداف شناختی، کاربردی سازی و رفع نیازهای پژوهشی و شغلی دانشجویان، انعطاف در عین حجم مناسب، و جمع میان تاریخمحوری، متنمحوری، موضوعمحوری و مسأله‌محوری.

کلیدواژه‌ها: طراحی واحد درسی، حکمت عملی، علوم انسانی، سرفصل پیشنهادی

---

¹. پژوهشگر دوره پسادکتری دانشگاه امام صادق علیه السلام (Mahdi.doustan@gmail.com).

مقدمه

حکمت عملی و علوم انسانی دو موضوعی هستند که پرداختن جدی، عمیق و پردامنه به هر یک از آنها _ به شکل جداگانه _ تبدیل به هدفی مهم و گاه امری متداول و مستمر در مراکز مختلف علمی ایران، اعم از حوزه و دانشگاه گردیده است. چنانکه میتوان در هر یک از این موضوعات کمابیش چندین نظریهپرداز یا جریان علمی را شناسایی نمود که با رویکردها، دغدغها و امکانات مادی و معنوی متفاوت در پی آن هستند که طرحی نو در این حوزهها دراندازند. بنابراین مسلم است که پرداختن به این دو، مسألهای واقعی، اساسی و مورد نیاز برای امروز ما هستند. اگرچه ممکن است در مبادی این احساس نیاز و نیز در روشها و اهداف پرداختن به آن تفاوتی وجود داشته باشد، اما ضرورت تلاش برای حل مسائل عینی و انضمامی جامعه امروز ما از طریق دو حوزه دانشی مذکور و البته ایجاد ارتباط، اتفاق و همفزایی میان آنها، امری مورد اتفاق محسوب می-گردد.

1. ضرورت طراحی درس

مهمترین جهت ارتباطی که میان حکمت عملی و علوم انسانی وجود دارد، موضوع مشترک و یا حداقل دارای همپوشانی حداکثری است که گستره وسیعی از مسائل مشترک را نتیجه خواهد داد. زیرا از یک سو فیلسوفان مسلمان فعل ارادی انسان را بعنوان موضوع حکمت عملی تبیین کردهاند ابنسینا، 1404: 12؛ فارابی، 1991: 46-47)، و از سوی دیگر در تعاریف مشهور علوم انسانی نیز فعالیتهای بشر، روابط او و آثار ناشی از آن مورد توجه قرار گرفته است (فروند، 1362: 3).

البته تکون علوم انسانی در غرب جدید تاریخ پیچیده‌ای دارد که اظهار نظر قاطع در برخی از وجوه آن را دشوار ساخته و مسائل و اختلاف نظرات فراوانی را پرداخته است؛ از ریشههای آن در زبان آلمانی و تاثیراتی که در جهان انگلیسی زبان گذاشته است (نک: منجمی، 1396) تا تلاشهایی که در فهم تفاوت آن با علوم اجتماعی به عمل آمده است (از جمله در: Kagan: 2009)، و از قیودی که در توصیف موضوع علوم انسانی باید بر "فعل انسان" افزود (از جمله: خسروپناه، 1394: 16-18؛ سروش، 1385: 44) تا بحث از امکان و تحقق علوم انسانی تجویزی و توصیه‌ای (مصباح و محیطی اردکان، 1391: 111-113).

علی‌اِنَّ حال، علوم انسانی که از اساس در مقایسه و رقابت با علوم طبیعی شکل گرفته است (دیلتای 1388: 168)، همچون حکمت عملی در پی بررسی فعل انسان میباشد و بنابراین حتی با فرض صحت و قبول برخی قیودی که بر این موضوع وارد می‌آید، چنان همپوشانی وسیعی

در میان موضوع آن با حکمت عملی تحقق خواهد داشت که بررسی و مطالعه هر یک از آنها را بدون در نظر گرفتن دیگری، ناممکن و ضرورت طراحی درس میانرشته‌های مورد نظر را موجب میسازد.

اینکه برخی از خصوصیات حکمت عملی مانند اتخاذ روش برهانی (شریفی و برادران مظفری، 1399: 209-216) و هدفگیری سعادت بعنوان غایت نهایی برای آن توسط حکمای مسلمان (فارابی، 1408: 14 و 415) را نمیتوان به نحو مطلق درباره علوم انسانی ادعا کرد، نه تنها ابطال کننده ضرورت پیشگفته نیست بلکه آن را با توجه به اینکه اساساً مطالعه میانرشته‌های نیاز به دو طرف مختلف دارد، تایید خواهد نمود. البته این دوگانگی را میتوان از زاویه دیگری نیز مورد ملاحظه قرار داد. چنانکه حکمت عملی نه بعنوان دانشی در عرض علوم انسانی که صرفاً همپوشانی موضوعی با آن دارد، بلکه بعنوان دانشی در طول علوم انسانی تلقی میگردد که تأمین مبادی تصویری و تصدیقی آن را بر عهده دارد (حسینی و موسوی، 1398: 5-15 و 385-396).

با وجود این ارتباط در هم تنیده میان حکمت عملی و علوم انسانی _ و با صرف نظر از بعضی از گعده‌های علمی غیر رسمی _ تاکنون مطالعه رسمی آنها به شکل میانرشته‌های در دانشگاه‌های ایران اتفاق نیفتاده است. در حالی که میتوان برخی از اجزای سند نقشه جامع علمی کشور _ به خصوص راهبرد کلان شماره 10 و بندهای ذیل آن _ را نیز دال بر ضرورت طراحی چنین مطالعاتی تلقی نمود (شورای عالی انقلاب فرهنگی، 1389: 49-53). این طراحی میتواند در قالب دوره‌های پست دکترا و دکترا، گرایشهای مقطع کارشناسی ارشد و یا حداقل _ در آغاز کار _ از طریق یک درس دو واحدی اختیاری در مقطع کارشناسی اتفاق بیفتد که امکان اخذ آن برای دانشجویان رشته فلسفه و نیز رشته‌های مختلف حوزه علوم انسانی میسر بوده و زمینه آشنایی آنها با ضرورت، مبانی و مسائل مرتبط را فراهم آورد.

در ادامه اقتضات طراحی واحد درسی فوق از منظر رویکردهای تلفیقی برنامه‌ریزی درسی و نیز از دریچه ملاحظات و الزامات مورد اشاره در برنامه‌های درسی موجود برای رشته فلسفه (مقاطع کارشناسی تا کارشناسی ارشد) در ایران بررسی شده و در نهایت سرفصل کاملی که حتی‌المقدور با آن اقتضات متناسب باشد، پیشنهاد خواهد گردید.

2. رویکردهای تلفیقی برنامه درسی

تلفیق حوزه‌های دانشی مختلف عموماً نتیجه نیازهای جدیدی است که در واقعیت شکل گرفته و میتواند ابعاد گوناگونی داشته باشد. لذا در اینجا نیز میبایست بر اساس همین نیازسنجی روش مناسب را از میان

رویکردهای میانرشته‌های موجود (نک: دنو و خلخالی، 1373) برگزینیم¹. در این نوشتار به دنبال تمهیدی هستیم برای مواجهه معقول و البته پویا و فعال با علوم انسانی جدید که از طریق اتکا به دانش انباشته حکمت عملی میسر می‌گردد. بنابراین با در نظر داشتن ظرفیتها و محدودیت‌های یک درس دو واحدی در سطح کارشناسی بعنوان آغازگر آشنایی و ایجاد دغدغه در میان دانش‌آموزان نسبت به این موضوع، نیاز به اتخاذ رویکرد مناسبی در ترکیب محتواها و سرفصل‌های درسی وجود خواهیم داشت.

دقت در طیف رویکردهای موجود که از "درونرشته‌های موازی" (Parallel Intra-Disciplinarity) آغاز شده و تا انواع گوناگون رویکرد "فرارشته‌های" (Supra-Disciplinarity) گسترده شده و هر یک دلالت‌های ویژه‌ای در طراحی برنامه درسی دارند (مهرمحمدی، 1388: 13-16)، نشان می‌دهد که یک سرفصل بر دغدغه حفظ ساختار و هویت رشته‌های موجود و آموزش ساده‌تر متمرکز بوده و طرف دیگر آن تعمیق در تلفیق و توجه به یادگیرنده _ به جای دانش _ را هدفگذاری کرده است و طبیعتاً هر سمتی از طیف دارای مزایا و معایبی خواهد بود (نک: پیغامی و توران، 1388: 63-74).

با توجه به اهداف و شرایط پیشگفته که برای درس پیشنهادی حکمت عملی و علوم انسانی متصور است، در اینجا ترکیبی از دو رویکرد "دورز-رشته‌های موازی" (Parallel Intra-Disciplinarity) و "میانرشته‌های" (Inter-Disciplinarity) انتخاب می‌گردد. چنانکه دو بخش نخست از سرفصلها با اتخاذ رویکرد اول، به مرور اجمالی مبانی، مبادی، مفاهیم و مسائل اصلی و نیز مکاتب موجود در دوحیطه دانشی مذکور اختصاص خواهد داشت تا دانشجویانی که علی-الغرض در رشته‌های مختلف علوم انسانی و یا گرایشهای مختلف رشته فلسفه _ اسلامی، غرب، محض..... _ تحصیل میکنند، آشنایی اولیه با کلیات و حدود و مسائل حوزه‌های مذکور "به نحو مستقل و در هویت و ساختار اصلی آنها" پیدا کنند. در واقع در این بخشها اساساً تلفیق اتفاق نیفتاده و صرفاً به منزله مقدمه (Introduction) تلقی می‌گردد.

اما در دو بخش پسین سرفصل پیشنهادی و با انتخاب و درج مفاهیم و گزاره‌هایی مشترک و حائز اهمیت از آن دو حوزه دانشی بر اساس رویکرد میانرشته‌های، فهم و تبیین ارتباط معنادار آنها هدفگذاری خواهد شد که خود، شامل ابعاد مختلف مسأله بومی (ایرانی-اسلامی) بودن حکمت عملی و علوم انسانی می‌گردد. ضرورت و نقش طرح مسأله اخیر در ادامه مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

¹ . اگرچه که این رویکردها اساساً ناظر به طراحی یک رشته کامل هستند، در اینجا تلاش میشود از ظرفیت آنها برای تدقیق روش و اهداف طراحی یک درس دو واحدی استفاده گردد. بدیهی است که چنین استفاده‌های بلاشکال است. اما ممکن است برخی از محدودیت‌های ناشی از حجم کمتر درس به نسبت رشته، از امکان عمل دقیق و کامل براساس رویکرد انتخابی فریضی بکاهد.

3. برنامه‌های درسی رشته فلسفه

- بنا بر یک جستجوی اجمالی میتوان گفت که عمده‌ترین و مهمترین برنامه‌های درسی موجود در حوزه فلسفه در مقاطع کارشناسی تا کارشناسی ارشد در ایران، عبارتند از:
- الف: **کارشناسی فلسفه** که در سال 96 در شورای تخصصی تحول و ارتقاء علوم انسانی مصوّب و به وزارت علوم ابلاغ گردیده است (و از این پس با عنوان برنامه **الف** از آن یاد خواهیم کرد)
- ب: **کارشناسی فلسفه و کلام اسلامی** که در سال 95 در کمیسیون برنامه‌ریزی آموزش عالی به تصویب رسیده و به دانشگاهها ابلاغ شده است (و از این پس با عنوان برنامه **ب** از آن یاد خواهیم کرد)
- ج: **کارشناسی فلسفه و حکمت اسلامی** که در سال 84 در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران مصوب گشته است (و از این پس با عنوان برنامه **ج** از آن یاد خواهیم کرد)
- د: **کارشناسی ارشد پیوسته فلسفه اسلامی و کلام** که در دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیهاالسلام مورد بازنگری قرار گرفته و در حال طیّ مراحل تصویب در وزارت عتف میباشد (و از این پس با عنوان برنامه **د** از آن یاد خواهیم کرد)
- ه: **کارشناسی ارشد فلسفه** که در سال 76 در شورای عالی برنامه‌ریزی به تصویب رسیده و ابلاغ شده است (و از این پس با عنوان برنامه **ه** از آن یاد خواهیم کرد)
- و: **کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی** که در سال 95 در کمیسیون برنامه‌ریزی آموزش عالی مصوب شده و به دانشگاهها ابلاغ گردیده است (و از این پس با عنوان برنامه **و** از آن یاد خواهیم کرد)
- مرور برنامه‌های فوق نشان میدهد که اندراج دروس مربوط به فلسفه علوم انسانی و حوزه حکمت عملی در آنها کمرنگ است. در خصوص علوم انسانی، تنها در برنامه **د** دو واحد درس فلسفه علوم اجتماعی در میان دروس اختیاری به چشم میخورد که با فرض یکسانانگاری علوم انسانی و علوم اجتماعی، میتواند در موضوع مورد بحث داخل گردد (دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، بیتا). در باب حکمت عملی نیز دو واحد درس فلسفه اخلاق در برنامه **ج** ارائه شده است که محتوای آن ناظر به برخی از مفاهیم اصلی این حوزه بوده و سرفصلها و منابع آن دارای کمترین رویکرد تطبیقی و ارتباط با حکمت عملی میباشند (دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، 1384). اما در برنامه **الف** با دروس دو واحدی فلسفه سیاست و فلسفه اخلاق مواجه هستیم که اگرچه بصورت اختیاری ارائه شدند، اما محتوای کاملتری داشته و مکاتب قدیم و جدید و نیز مفاهیم

بنیادی و اساسی مرتبط با حکمت عملی را پوشش داده‌اند (شورای تخصصی تحول و ارتقاء علوم، 1396).

جالب توجه است که برنامه‌های **الف** و **د** که توجه بیشتری به موضوع علوم انسانی و حکمت عملی نشان داده‌اند _ برخلاف سایر برنامه‌ها _ اهدافی فراتر از تربیت معلم یا پژوهشگر و پاسخ به شبهات را مدّ نظر قرار داده‌اند. چنانکه در برنامه **الف** سخن از "زمینه‌سازی گفتگوی میان فرهنگی" رانده شده (همان) و در برنامه **د** نیز "تولید علوم انسانی" و برخی از الزامات برنامه‌ریزی درسی متناسب با آن از جمله پوشش کامل بنیادهای هستی‌شناسانه، جهان‌شناسانه، معرفت‌شناسانه و انسان‌شناسانه علوم انسانی جدید و نیز معارف اسلامی، فلسفه‌های مضاف، منطق و روش-شناسی را مورد بحث قرار داده است (دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام، بیتا). متولّی و مسیر متفاوت طراحی این دو برنامه درسی _ که در مقدمه برنامه **الف** نیز تبیین شده است _ نیز میتواند در این مزیت وجهی داشته و محل بررسی و پژوهش قرار گیرد.

اما برخی از اقتضات طراحی درس حکمت عملی و علوم انسانی که از برنامه‌های مذکور قابل استفاده است، بدین قرار می‌باشد:

- در مقدمه برنامه **الف** لزوم تجمیع تاریخ‌محوری، مسأله‌محوری، موضوع‌محوری و متن‌محوری یادآوری شده است. بدیهی است که رعایت هر چهار دیدگاه بطور دقیق در یک درس دو واحدی با محدودیت مواجه خواهد بود (شورای تخصصی تحول و ارتقاء علوم، 1396). لذا در پیشنهاد مربوطه تلاش شده است سرفصل اصلی تامین کننده سه رویکرد اول باشد. اما در خصوص متن‌محوری و با توجه به اینکه جهت‌گیری مروری و تطبیقی درس امکان و فرصت مطالعه متنون اصلی ممکن نخواهد بود، با ایجاد تنوع در روشهای ارزشیابی تعیین شده این امکان در اختیار استاد درس قرار داده شده است تا در قالبهایی همچون شرکت در همایش، تالیف مقالات کوتاه اختیاری و یا گزارش مطالعات خارج از کلاس، این هدف را تامین نماید.
- برنامه **د** اهداف شناختی، مهارتی و گرایشی را بطور همزمان مورد توجه قرار داده _ برخلاف تمام برنامه‌های دیگر _ و به مواردی همچون "مهارت نظریه پردازی فلسفی با تکیه بر داشته‌های سنت اسلامی و ارائه به زبان جدید" و "ایجاد انگیزه برای شرکت در مجامع علمی جهانی از طریق باورمند کردن دانشجویان به وجود سخنانی متقن و قابل ارائه به جهان در فلسفه اسلامی" پرداخته است (دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام، بیتا). در پیشنهاد این مقال تلاش شده است تا اهداف فوق _ حتی‌المقدور _ با

اتخاذ شیوه‌های ارزشیابی مختلف دانشجو بطور طبیعی برخی با فنون مقاله‌نویسی، پژوهش و متنخوانی به زبان خارجی آشنا شود. ضمن آنکه منابع مکتب و متنوع و نیز سرفصل‌های بخش سوم نیز در کنار سایر اهدافی که دارند - دسترسی به دو هدف فوق را نیز ممکن خواهند ساخت.

- برخی از مقتضیات و الزامات نیز در طراحی درس حکمت عملی و علوم انسانی مد نظر بوده‌اند که در برنامه‌های درسی - و نیز در اسناد بالادستی مرتبط - بدان پرداخته شده است. انعطاف و تنوع در منابع و روش‌های ارزشیابی و نیز ترکیب تجویزی-اختیاری آنها از این دست‌هاست که با دلایل زیر حمایت میشوند: گستردگی موضوعات و مسائل مورد نظر در عین محدودیت‌های حجمی و زمانی درس، اختلاف نظر میان پژوهشگران در فهم و دآوری در بعضی از مسائل مرتبط، و در نهایت تنوع مخاطبان درس که خود، از یک سو ناشی از تفاوت‌های فردی، استعدادها، دانسته‌ها و... بوده و از سوی دیگر به علت اخذ واحد درسی فرضی توسط دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی یا گرایش‌های گوناگون فلسفه اتفاق می‌افتد.

همچنین رفع نیاز دانشجویان از جهت امکان ادامه تحصیل در رشته‌های مختلف مرتبط و کسب مهارت‌ها و مقدمات مربوط به اشتغال آنها نیز جزء اقتضائاتی است که تنوع و انعطاف مذکور را موجه می‌سازد. اگرچه اصل طراحی و تدریس درس میانرشته‌های مورد نظر نیز در مسیر برآورده کردن این مقتضا مذکور بیتأثیر نخواهد بود. بدیهی است که نقش استاد درس در سوق دادن دانشجویان به سمت اهداف مذکور با استفاده از این فرصت، بسیار تعیین کننده خواهد بود. بعنوان مثال پیشنهاد میشود که از دانشجوی هر رشته علوم انسانی مطالعه، ارائه محتوا و مقاله اختیاری مرتبط با رشته خود خواسته شده و امکان پاسخگویی وی به سوالات مربوط به رشته خود در آزمون کتبی نیز فراهم گردد.

4. سرفصل پیشنهادی

براساس آنچه که گفته شد، به نظر میرسد سرفصل زیر پیشنهاد مناسبی خواهد بود که ضرورتها و اقتضات پیشگفته در حد امکان و با ملاحظه محدودیت‌های مختلف شکلی، حجمی و محتوایی در آن رعایت شده است. این سرفصل از 4 بخش تشکیل شده است که دو بخش اول تاریخچه، تعریف، مبانی و مبادی، موضوع، روش، غایت، مفاهیم و مسائل اساسی و نیز مکاتب و جریان‌های مهم حوزه حکمت عملی علوم انسانی پوشش داده میشود. در بخش سوم ضمن بررسی ارتباطات دو حوزه

مذکور، مسائل و نظریاتی که بعنوان حلقه واسط میان آنها عمل میکنند، مندرج گردیده است و محتوای بخش چهارم شامل رویکردها و نظریات موجود در باب تولید علم بومی (ایرانی-اسلامی) و اسناد رسمی مرتبط می-باشد. روشن است که پرداختن به این حجم از مطالب در ساعات ذکر شده صرفاً در حدّ طرح بحث ممکن است. بنابراین استاد درس میبایست به کمک فعالیت‌های خارج از کلاس و ارزشیابی‌های متنوع مربوط به آن، محتوای کامل را تدارک ببیند.

در توجیه بخش چهارم از سرفصل پیشنهادی باید گفت که حجم و گستره مباحث موجود در خصوص معنا و امکان توصیف فلسفه به وصف اسلامی¹، بعلاوه نظریات و رویکردهای مختلفی که در زمینه علم بومی (اعم از ایرانی و اسلامی) وجود داشته و بطور خاص در حوزه علوم انسانی مطرح میگردد، مستلزم آنست که این موضوع نیز در سرفصلها مندرج شود تا اهداف مدنظر از ارائه درس مورد بحث به نحو کاملتری برآورده گردد. منابع متنوع ارائه شده در این زمینه هم، هدف آشنایی بیشتر دانشجویان با نظریات موجود را پیگیری مینماید.

لازم به ذکر است که تقسیم منابع متکثر سرفصل به دو نوع اصلی و فرعی، بدان معنا نیست که تنها مطالعه و تدریس منابع اصلی ضروری بوده و منابع فرعی صرفاً پیشنهادی است برای مطالعه بیشتر. بلکه منابع مهمتر هر بخش، با عنوان منبع اصلی معرفی شده‌اند تا استاد درس بتواند در انتخاب منابع برای تدریس یا مطالعه دانشجویان در آن بخش _ بر اساس اقتضات مختلف و متنوع کلاس _ ترکیب مناسبی از حداقل یک منبع اصلی مهم و چند منبع فرعی را انتخاب نماید. ملاک تعیین منابع مهمتر (اصلی) نیز اولاً رویکرد مروری و تطبیقی آنها بوده است _ تا به دانشجو در آشنایی اولیه با دیدگاه‌های مختلف موجود در هر بخش کمک نماید _ و ثانیاً حجم کمتر، در دسترس بودن، اهمیت بیشتر در میان پژوهشگران و.... همچنین از آنجا که بسیاری از منابع با بخشهای مختلفی از سرفصل ارتباط دارند، امکان چینش آنها به ترتیب محتوای سرفصل وجود نداشته و لذا در ترتیب چینش، ابتدا منابع اصلی و سپس منابع فرعی ذکر شده‌اند، به نحوی که حداکثر هماهنگی را با ترتیب اصلی سرفصل داشته باشند.

سرفصل کامل در حکمت عملی و علوم انسانی

نام درس: حکمت عملی و علوم انسانی	تعداد	نظری	عملی
Course Title: Practical Wisdom and Humanities	2		-

¹ . خصوصیات مختلف حکمت عملی از جمله روش برهانی آن نشان می دهد که این دانش نیز از مصادیق فلسفه و حکمت به معنای عام بوده و در نتیجه پرسش از معنای اسلامی بودن، شامل آن هم میگردد (نک: دلپذیر، 1399).

		واحد	نوع درس (پایه/اصلی/تخصصی): اختیاری	
-	32	ساعت	هم نیاز: -	پیش نیاز: -

سرفصل آموزشی:

۱				
2	تعریف، موضوع و تاریخچه مختصر حکمت عملی در یونان و جهان اسلام	الف	حکمت عملی چینی	1
	اجزای سهگانه، غایت و روش (برهانی) حکمت عملی	ب		
	معانی و استعمالات واژگان قوه عملی، عقل عملی، حکمت عملی، اخلاق عملی، عرفان عملی	ج		
4	مفاهیم بنیادین حکمت عملی (سعادت/خیر، فضیلت، فرونسیس، اراده، طبقه‌بندی قوای نفس)	د		
	مرور تطبیقی رویکردها، نظریات و مسائل حکمت عملی (یونان، مسلمانان و غرب جدید)	ه		
2	معانی و استعمالات علوم انسانی و علوم اجتماعی در غرب (و تطبیق آن با ایران) Social science, Human Science, Humanities, Antropology	الف	حکمت عملی چینی	2
	تاریخچه و طبقه‌بندی علوم انسانی و اجتماعی در غرب	ب		
2	مکاتب روش‌شناختی در علوم اجتماعی در غرب (پوزیتیویسم، مکتب تفسیری، رئالیسم انتقادی)	ج	انسانی	
	مبانی معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی علوم انسانی و اجتماعی	د		
	مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی علوم انسانی و اجتماعی	ه		
2	مسائل بنیادین مکانیسم عملکرد و رابطه عمل/اراده با نظر/آگاهی (انسان‌شناختی)	الف	حکمت عملی بمنزله بنیاد نظریات علوم انسانی	3
2	رابطه است و باید (منطقی/معرفت‌شناختی)	ف		
2	ارتباط حکمت عملی با علوم انسانی (مبادی، موضوع، روش، غایت، مسائل...)	ب		
	"فلسفه عمل" بمثابه واسطه حکمت عملی و علوم انسانی/اجتماعی (اراده، التفات، آزادی، مسئولیت)	ج		
4	نظریه اعتباریات علامه طباطبایی (تقریرات، لوازم و کارکردها)	د		
2	تاریخچه علم الاجتماع مسلمین و رویکردهای مواجهه با علوم انسانی غربی	الف	علوم انسانی مطلوب (بومی/اسلامی)	4
	مبانی و روش تولید علوم انسانی مطلوب (فرایندهای علمی و راهبردی/عملیاتی)	ب		
	نقشه جامع علمی کشور و سند تحول بنیادین آموزش و	ج		

		پرورش (به انضمام مبانی نظری آن)		
2	د	مبانی فلسفی_کلامی علم دینی (رتالیسم معرفتی، حسن و قبح عقلی/ذاتی، قلمروی دین، ...)		
4	ه	رابطه علم و دین و "علم دینی" (مرور رویکردها و نظریات اصلی)		
منابع درسی اصلی و فرعی:				

ردیف				
1	دایرة المعارف	بنیاد دایرة المعارف اسلامی، دانشنامه جهان اسلام ، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، 1375 تا 1397 (مداخل: حکمت عملی، سعادت، اخلاق)	1/ الف تا ه	اصلی
2	مقاله	نوری، محمدعلی، « حکمت عملی؛ چیستی اجزا و اقسام آن »، آموزه‌های فلسفه اسلامی، پاییز و زمستان 97، شماره 23، ص 139-158	1/ الف تا د	اصلی
3	مقاله	شریفی، حسام‌الدین؛ برادران مظفری منصوره؛ معلمی، حسن « جایگاه و روش‌شناسی حکمت عملی از دیدگاه فارابی »، حکمت اسلامی، بهار 97، شماره 1، ص 105-124	1/ الف تا د	اصلی
4	مقاله	حسینی، سید حمیدرضا، موسوی، هادی « حکمت عملی بمثابه فلسفه علوم انسانی »، روش‌شناسی علوم انسانی، زمستان 97، شماره 97، ص 58-73	1/ الف تا د 3/ ب تا د	اصلی
5	کتاب	شجاعی جشوقانی، مالک، مقدمه‌ای بر فلسفه علوم انسانی ، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1396.	2/ الف تا ه	اصلی
6	مقاله	کریمی، محمدکاظم، « چیستی علوم اجتماعی »، اسلام و مطالعات اجتماعی، زمستان 1395، شماره 15، ص 6-9.	2/ الف تا ه 4/ ب و د	اصلی
7	مقاله	شجاعی جشوقانی، مالک، « از حکمت عملی تا ادراکات اعتباری علامه طباطبائی (رحمته الله علیه) و بنیادگذاری فلسفی علوم انسانی اسلامی »، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، بهار 95، شماره 2، ص 55-78.	3/ د	اصلی
8	مقاله	پورحسن، قاسم، « اعتباریات اجتماعی و نتایج معرفتی آن؛ بازخوانی دیدگاه علامه طباطبائی »، حکمت و فلسفه، زمستان 92، شماره 4، ص 47-70	3/ د	اصلی
9	مقاله	موسوی، سید محمدصادق، « رابطه قضایای حقیقی و اعتباری در تفکر اسلامی »، رهنمون، تابستان و پاییز 83، شماره 7 و 8، ص 81-100	3/ الف 1/ ج	اصلی
10	مقاله	آقاجانی، نصرالله، « چیستی علم اجتماعی مسلمین »، معرفت فرهنگی اجتماعی، زمستان 94، شماره 25، ص 5-26.	4/ الف	اصلی

اصولی	4/ب، ده	سوزنچی، حسین، معنا، امکان و راهکارهای تحقق علم دینی، تهران، 1389	کتاب	1 1
اصولی	4/ب، ده	حسینی، سید حمیدرضا؛ علیپور، مهدی؛ موحد ابطحی، سیدمحمدتقی، علم دینی: دیدگاهها و ملاحظات، قم: پژوهش گاه حوزه و دانشگاه، 1392	کتاب	1 2
اصولی	4/د	موحد ابطحی، سیدمحمدتقی، «طبقه بندی جامع رویکردهای علم دینی»، مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، شماره 83	مقاله	1 3
اصولی	4/د	علی تبار، رمضان، «مبانی دین شناختی علوم انسانی اسلامی و برابند روش شناختی آن»، قیسات، تابستان 94، شماره 76، ص 31-52	مقاله	1 4
فرعی	1/الف تا د	بوذری نژاد، یحیی، روششناسی حکمت عملی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، 1399	کتاب	1 5
فرعی	1/الف تا د	نوری، محمدعلی، «چیستی و کارکرد حکمت عملی در سنجش آن با حکمت نظری»، حکمت اسلامی، بهار 99، شماره 1، ص 33-47	مقاله	1 6
فرعی	1/د	صمدیه، مریم؛ ملاپوسفی، مجید، «ارسطو و فرونیسیس (حکمت عملی)»، آینه معرفت، زمستان 96، شماره 53، ص 1 تا 24	مقاله	1 7
فرعی	1/الف تا ه	ندری ایبانه، فرشته، سیری در حکمت عملی ارسطو، فارابی، ابن سینا، همدان: دانشگاه بو علی سینا، 1384.	کتاب	1 8
فرعی	1/الف تا ه	ذبیحی، محمد، حکمت عملی از نگاه سه فیلسوف مسلمان فارابی، ابن سینا و ملاصدرا، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) و قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1397	کتاب	1 9
فرعی	2/الف و 4/ب و ه	لک زایی، رضا، «چیستی علوم انسانی متعالی»، علوم انسانی اسلامی، تابستان 95، شماره 18، ص 229-234.	مقاله	2 0
فرعی	2/الف تا ه 4/ب	خسروپناه، عبدالحسین، «علوم انسانی: چیستی، ساحت ها و فرایندهای تحول در آن»، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، زمستان 94، شماره 1، ص 7-34.	مقاله	2 1
فرعی	3/ب و 1/د	امیری طهرانی، سیدمحمدرضا، «تحلیل نسبت علوم انسانی و اجتماعی کاربردی و حکمت عملی»، حکمت معاصر، پاییز و زمستان 98، شماره 2، ص 63-85	مقاله	2 2
فرعی	3/الف	منصوری، عباسعلی، «نسبت تاثیر نظر و عمل در سعادت انسان از نگاه ابن سینا»، پژوهشهای هستیشناختی، پاییز و زمستان 99، شماره 17، ص 527-548	مقاله	2 3
فرعی	3/الف	عباسی حسین آبادی، حسن، «بررسی نسبت نظر و عمل ابن سینا در مقایسه با ارسطو»، تاملات فلسفی، بهار و تابستان 98، شماره 22، ص 295-321	مقاله	2 4
فرعی	3/الف و د	معلمی، «رابطه باید و هست از منظر علامه طباطبایی، حکمت معاصر»، پاییز و زمستان 89، شماره 2، ص 97-106	مقاله	2 5
فرعی	3/د	لطیفی، علی، «تحلیل وجوه معنا شناختی، منطقی، معرفت شناختی و وجود شناختی نظریه اعتباریات علامه	مقاله	2 6

		طباطبایی»، حکمت اسراء، بهار 91، شماره 11، ص 39-68		
فرعی	3/د	کاشی زاده، محمد، « تقریری واقع گرایانه از اعتباریات علامه طباطبایی» ، قیسات، پاییز 96، شماره 85، ص 225-242	مقاله	27
فرعی	3/د	میرنصیری، سید روح اله؛ ساجدی، ابوالفضل، « اعتباریات و علوم انسانی از منظر علامه طباطبایی» ، قیسات، تابستان 96، شماره 84، ص 5-28	مقاله	28
فرعی	3/د	ملایی، رضا؛ سوزنچی حسین، « چیستی اعتباریات اجتماعی از دیدگاه علامه و لوازم روششناختی آن در حوزه علوم اجتماعی» ، حکمت اسلامی، بهار 98، شماره 1، ص 101-115	مقاله	29
فرعی	4/ب، د، ه	مرادی، مجید، اسلامی سازی معرفت ، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1385	کتاب	30
فرعی	4/ب، د، ه	وکیلی، محمدحسن، علم دینی از چیستی تا چگونگی ، مشهد: موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، 1399	کتاب	31
فرعی	4/ب، د، ه	پایا، علی، علم دینی، علم بومی و علم اسلامی؛ محال اندیشی یا دوراندیشی ، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1399	کتاب	32
فرعی	4/ب و ه	خسروپناه، عبدالحسین، در جستجوی علوم انسانی اسلامی ، قم: نشر معارف، 1392	کتاب	33
فرعی	4/ب و ه	مجمع عالی حکمت اسلامی، علم دینی: دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها ، قم: انتشارات حکمت اسلامی، 1400	کتاب	34
فرعی	4/د	مسعودی، جهانگیر، « تحلیلی از برخی مبانی و پیش فرض های معرفتی موافقان و مخالفان علم دینی» ، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، پاییز و زمستان 89، شماره 64 و 65، ص 43-66	مقاله	35
فرعی	4/د	عارفی، عباس، « معرفت و گونه های رئالیسم» ، ذهن، تابستان 82، شماره 14، ص 41-52	مقاله	36
فرعی	4/الف و ب 2/الف تا ه	عاشوری، مهدی، بررسی فلسفی، فرهنگی و اجتماعی تولید و تکوین علوم انسانی اسلامی: تحریر درس گفتارهای دوره فلسفه علوم انسانی دکتر عبدالحسین خسرو پناه و دکتر حمید پارسانیا ، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، 1392.	کتاب	37
فرعی	4/ج	شورای عالی انقلاب فرهنگی، نقشه جامع علمی کشور ، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، 1394	جزوه	38
فرعی	4/ب تا د	شورای عالی انقلاب فرهنگی، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (مبانی نظری) ، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، 1390	جزوه	39

نحوه سنجش و ارزیابی:

آزمون کتبی	ارائه کلاسی	شرکت و گزارش همایش مرتبط	گزارش مطالعات خارج کلاس	تالیف مقاله (غیر اجباری)
------------	-------------	--------------------------	-------------------------	--------------------------

منابع¹:

1. ابنسینا، حسین بن عبدالله (1404)، شفاء (المنطق)، با مقدمه ابراهیم مدکور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
2. پیغامی، عادل؛ تورانی، حیدر (1388)، «گونہشناسی رهیافتهای تلفیقی در طراحی برنامههای درسی و دلالتهای کاربردی آن برای رشته اقتصاد»، مطالعات میانرشته ای در علوم انسانی، شماره 5.
3. حسنی، سیدحمیدرضا؛ موسوی، هادی (1398)، جایگاهشناسی حکمت عملی؛ در جستجوی علوم انسانی، با نظارت و تعلیقات علی عابدی شاهرودی، تهران: سمت و قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
4. خسرویناه، عبدالحسین (1394)، «علوم انسانی: چیستی، ساختها و فرایندهای تحول در آن»، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، شماره 1.
5. دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام (بیتا)، برنامه درسی رشته کارشناسی ارشد پیوسته فلسفه و کلام اسلامی، قابل دسترسی از طریق: <https://www.isu.ac.ir>
6. دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران (1384)، برنامه درسی رشته فلسفه و حکمت اسلامی، قابل دسترسی از طریق: لیست-کامل-رشته-ها <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> و سرفصل-دروس <https://ftis.ut.ac.ir/>
7. دنو؛ خلخالی، مرتضی (1373)، «طراحی برنامهها و مواد آموزشی به شیوه تلفیقی و میان رشتهای»، پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، شماره 6.
8. دیلتای، ویلهلم (1388)، مقدمه بر علوم انسانی، به ترجمه منوچهر صانعی درهیدی، تهران: ققنوس.
9. سروش، عبدالکریم (1385)، تفرج صنع، تهران: صراط.
10. شریفی، حسامالدین؛ برادران مظفری، منصوره (1399)، «شواهدی بر برهانی بودن حکمت عملی از نظر فارابی و ابنسینا»، هستی و شناخت، شماره 2.
11. شورای تخصصی تحول و ارتقاء علوم انسانی (1396)، برنامه درسی رشته کارشناسی فلسفه، قابل دسترسی از طریق: لیست-کامل-رشته-ها <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> و <https://literature.ut.ac.ir/philosophy>
12. شورای عالی انقلاب فرهنگی (1389)، سند نقشه جامع علمی کشور، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
13. شورای عالی برنامه ریزی (1376)، برنامه درسی رشته کارشناسی ارشد فلسفه، قابل دسترسی از طریق: لیست-کامل-رشته-ها <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> و <https://literature.ut.ac.ir/philosophy>
14. فارابی، محمد بن محمد (1991)، الملة و نصوص أخرى، به تصحیح محسن مهدی، بیروت: دارالمشرق.

¹ . منابع سرفصل پیشنهادی در این بخش ذکر نشدهاند، مگر آنکه در متن مقاله نیز مورد استناد قرار گرفته باشند.

15. ___ (1408)، المنطقیات، جلد 1، به تحقیق و مقدمه محمدتقی دانش-پژوه، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
16. فروند، ژولین، (1362)، نظریه‌های مربوط به علوم انسانی، به ترجمه محمد کاردان، تهران: مجتمع دانشگاهی ادبیات و علوم انسانی.
17. کمیسیون برنامه‌ریزی آموزش عالی (1395)، برنامه درسی رشته کارشناسی فلسفه و کلام اسلامی، قابل دسترسی از طریق: لیست-کامل-رشته-ها <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> و سرفصل-دروس/<https://ftis.ut.ac.ir>
18. کمیسیون برنامه‌ریزی آموزش عالی (1395ب)، برنامه درسی رشته کارشناسی **ارشد** فلسفه و کلام اسلامی، قابل دسترسی از طریق: لیست-کامل-رشته-ها <https://www.msrt.ir/fa/grid/283> و سرفصل-دروس/<https://ftis.ut.ac.ir>
19. مصباح، علی؛ محیطی اردکان، حسن (1391)، «نقد و بررسی دلایل انکار علوم انسانی دستوری»، معرفت اخلاقی، شماره 11.
20. منجمی، علیرضا (1396)، «درنگی بر مفهوم علوم انسانی آلمانی (Geisteswissenschaft)»، روش‌شناسی علوم انسانی، شماره 91.
21. مهرمحمدی، محمود (1388)، «ملاحظات اساسی در باب سیاست گذاری توسعه برنامه درسی میان رشته ای در آموزش عالی از منظر فرایند تکوین»، مطالعات میان‌رشته ای در علوم انسانی، شماره 3.
22. Kagan, G (2009), The three cultures: Natural sciences, social sciences and, humanities in 21st century, New York: Cambridge University Press.